

לח

שאלת גשמים ועלייה לרגל לאחר החורבן

מבוא

- א. הנימוקים לשאלת גשמים ב-ז' במרחשוון
 - ב. זמן הזכרת גשמים ושאלתם לאחר החורבן
 - ג. עלייה לרגל אחר החורבן
1. משך זמן הגעתם וחזרתם של עולי הרגלים כיום
 2. המקומות שמהם באים עולי הרגלים כיום

סיכום

מבוא

במשנה ברכות (ה, ב) נאמר:

מזכירים גבורות גשמים בתחיית המתים, ושאלה בברכת השנים.

ההלכה והמנהג שבידינו הם, שאנו מתחילים להזכיר גשמים – דהיינו: לומר "משיב הרוח ומוריד הגשם" במקום "מוריד הטל" – החל במוסף של יום טוב האחרון של סוכות (בשמיני עצרת), ושואלים – כלומר: לאשכנזים "ותן טל ומטר לברכה" במקום "ותן ברכה", ולספרדים "ברך עלינו" במקום "ברכנו" – החל ב-ז' במרחשוון. כך נפסק ברמב"ם, הלכות תפילה ב, טז, ובשו"ע, או"ח, קיד, א, ו-קיז, א. מהי סיבת הפיצול בין תאריכי ההזכרה והשאלה? והאם גם כיום שייך לאחר את שאלת הגשמים עד לתאריך?

א. הנימוקים לשאלת גשמים ב-ז' במרחשוון

במשנה תענית (י, א, ג) נאמר:

בשלושה במרחשוון שואלים את הגשמים; רבן גמליאל אומר: בשבעה בו, חמישה עשר יום אחר החג, כדי שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת.

בגמרא תענית (י ע"א) פוסק רבי אלעזר הלכה כרבן גמליאל, וכך גם רב חסדא בגמרא תענית (י ע"א). כאמור, זו גם ההלכה המקובלת כיום.

בירושלמי תענית (א, ב) אומר רבי תנחום בר חייה, שהמחלוקת נסובה על זמן שבית המקדש היה קיים. הר"ן לתענית¹ מפרש שתנא קמא של משנתנו הוא ר' מאיר, הסובר בברייתא המובאת בגמרא תענית (ו ע"א) שזמן רביעה ראשונה הוא בשלושה במרחשוון. לשיטתו, יש לאחר את זמן שאלת הגשמים עד לתאריך זה, מפני שקודם לכן אין זה זמנם של הגשמים. רבן גמליאל סובר, כמובא לעיל, שאיחור הזמן של שאלת הגשמים עד לשבעה במרחשוון נובע מחישוב משך הזמן של דרכם של עולי הרגלים בחזרה לבתיהם לאחר הרגל. רבן גמליאל איננו תולה זאת בזמן הרביעה הראשונה, אם כי ישנה אפשרות להבין שהוא אכן סובר ששבעה במרחשוון הוא זמנה, או אף מאוחר יותר: ב-י"ז במרחשוון.²

אך בגמרא תענית (ד ע"ב) מופיע נימוק אחר, המסביר את פשר דחיית הזמן של שאלת הגשמים בחמישה עשר יום, מיום טוב האחרון של סוכות. הגמרא שם מציגה שלוש אמירות בשם ר' יוחנן, הנראות כסותרות:

א. ר' יוחנן סובר אף הוא כר' אלעזר, הפוסק כרבן גמליאל, ששואלים ב-ז' במרחשוון.

ב. ר' יוחנן פוסק שאין להפריד בין שאלת הגשמים להזכרתם, וביום שמזכיר – שואל.

ג. ר' אסי אומר בשם ר' יוחנן, שאף הוא פוסק כר' יהודה (משנה תענית א, א), שמזכירים גשמים ביום טוב האחרון של סוכות.

תשובת הגמרא על סתירות אלו היא: "לא קשיא, הא לן והא להו". ומפרש רש"י:

הא לן – לבני בבל, שיש לנו תבואה ופירות בשדה כל תשרי, אין מזכירים עד שבעה במרחשוון (=א), ושם שואלים (=ב), כדאמר ר' יוחנן: "מתחיל להזכיר מתחיל לשאול". הא להו – לבני ארץ ישראל, דקוצרים בניסן, מזכירין ביום טוב אחרון, כר' יהודה, דאמר רב אסי הלכה כמותו (=ג).

מדברי רש"י מתקבל, שבני בבל שואלים ומזכירים ב-ז' במרחשוון בשל העובדה שיש להם עדיין פירות בשדה, ובני ארץ ישראל מזכירים ביום טוב אחרון, מפני שאין להם פירות בשדה. לא ברור מדברי רש"י הללו מה יהיה דינם של בני ארץ ישראל באשר לשאלת הגשמים: האם כאן נפסוק שבמקום ששואל מזכיר, ואז גם ישאלו ביום טוב

1. ב ע"א בדפי הר"ף.

2. עיין בתענית ו ע"א וברש"י שם, ובגבורות ארי לתענית י ע"א, ד"ה רבן גמליאל. שאלת מועד הרביעה הראשונה – אם ב-ז' במרחשוון או ב-י"ז בו – מועלית גם בקשר לאדם שנדר נדר והגבילו עד ל"זמן הגשמים". מתי הוא זמן הגשמים? ראה: משנה שביעית ט, ז; משנה נדרים ח, ה; גמרא בבלי נדרים טב ע"ב-טג ע"א ובראשונים שם; רמב"ם, הלכות נדרים י, יא, ראב"ד ונושאי כלים שם; טור ושר"ע, י"ד, סימן רכ, יח ונושאי כלים; שו"ת רדב"ז מכתב יד, או"ח, י"ד (חלק ח), סימן קמז.

האחרון, או שבארץ ישראל לא חל דין זה, ואז יזכירו ביום טוב האחרון, ולא ישאלו אלא ב-ז' במרחשוון?
 הגמרא ממשיכה ושואלת: "מאי שנא לדידן, דאית להו פירי בדברא – לדידהו נמי אית להו עולי רגלים?" ומפרש רש"י: "אם ירדו להם (לעולי רגלים) גשמים, קשה להם בחזירתן". על כך עונה הגמרא:

– כי קאמר רבי יוחנן בזמן שאין בית המקדש קיים.
 – השתא דאתית להכי, הא והא לדידהו, ולא קשיא: כאן בזמן שבית המקדש קיים, כאן בזמן שאין בית המקדש קיים.

ומפרש רש"י: "כאן בזמן שבית המקדש קיים, דאיכא עולי רגלים, אינו מזכיר עד ז' מרחשוון".

מפירוש רש"י בסוגיה משמע, שהוא תולה את זמן השאלה בזמן ההזכרה. דהיינו: דברי ר' יוחנן, שביום שמזכיר שואל, מבטאים דין קבוע, והשאלה מתי יחול יום זה תלויה בשני תירוצי הגמרא: לפי התירוץ הראשון (פירות בשדות), מי שיש לו פירות בשדות, כמו בבבל, שואל ומזכיר ב-ז' במרחשוון; לפי התירוץ השני (עולי רגלים), בזמן שבית המקדש קיים יש להמתין עד שעולי הרגלים ישובו לבתיהם, ואשר על כן בני ארץ ישראל שואלים ומזכירים ב-ז' במרחשוון.

אך הרש"ש לתענית ד ע"ב, ד"ה והנה שיטת רש"י, הבין אחרת בדברי רש"י. לפי דבריו, רש"י סובר שתמיד שואלים ב-ז' במרחשוון; אלא שאם יש פירות בשדות או עולי רגלים, אזי גם ההזכרה תהיה רק ב-ז' במרחשוון, ובמקרה זה יתקיים דינו של ר' יוחנן שבמקום שמזכיר שואל. כשאין פירות בשדות או כשאין עולי רגלים, מזכירים ביום טוב אחרון, ולא שואלים עד ז' במרחשוון.
 אולם הסבר זה – קשה להולמו, משני טעמים:

א. דברי רבן גמליאל, שמאחרים עד ז' במרחשוון בשל עולי הרגלים, אמורים ביחס לשאלת גשמים, ולא ביחס להזכרתם. לפי דברי הרש"ש ייצא, שבכל מקרה שואלים ב-ז' במרחשוון, ורק מועד ההזכרה משתנה במצב שאין עולי רגלים: הוא מוקדם ליום טוב אחרון – דין שאליו לא התייחס כלל רבן גמליאל. אדרבה: מסתבר שבמקרה כזה, כשאין עולי רגלים, יש להקדים גם את זמן שאלת הגשמים ליום טוב אחרון.
 ב. לדברי הרש"ש, דברי ר' יוחנן "במקום שמזכיר שואל" אינם מתקיימים תמיד, אלא אך ורק כאשר יש עולי רגלים או פירות בשדות. לפי הסברנו, דברי ר' יוחנן מתקיימים בכל מקרה, בין אם יש עולי רגלים ופירות בשדות, ובין אם אין.
 אמנם הרש"ש, וכן השפת אמת, מעירים, שמדברי הגמרא משמע שהתירוץ הראשון, המבחין בין ארץ ישראל לבבל, נדחה, ונשאר רק התירוץ השני, המבחין בין זמן שבית המקדש קיים לזמן שאחר החורבן. במילים אחרות: אין הבחנה בין המקומות השונים,

ארץ ישראל ובבל, אלא בין התקופות השונות, בין זמן המקדש ולאחריו. הרש"ש מציין שבירושלמי תענית (א, ב) מופיע אך ורק התירוץ השני, המבחין בין זמן המקדש לאחריו. לפי הסבר זה, מיושבת קושיית ר' עקיבא איגר בדרוש וחידוש כאן, ובפירושו על המשנה כאן. הגמרא שואלת בהמשך: "ואנן דאית לן תרי יומי היכי עבדינן?", דהיינו: מאיזה יום טוב אחרון מזכירים בבבל, מהיום הראשון או מיום טוב שני של גלויות? שואל על כך ר' עקיבא איגר: והלא לתירוץ הראשון: "הא לן והא להו" מזכירים בני בבל ב-ז' במרחשוון, ולא ביום טוב כלל? הוא נשאר בצ"ע. לדברי הרש"ש, התירוץ הראשון נדחה, ושאלת הגמרא נשאלה רק לפי התירוץ השני. כך השיב גם השפת אמת כאן. אכן יש מהראשונים שהבינו שהתירוץ הראשון בגמרא לא נדחה, ולפיכך שני התירוצים קיימים. ר' עקיבא איגר, בגיליון הש"ס כאן, מפנה לדברי התוס' ליומא יג ע"א, ד"ה הלכה, השואלים על משמעות פסקו של ר' אלעזר כרבן גמליאל, והלא לנו אין בית מקדש, ואם כן הפסק הוא "הלכתא למשיחא"! תשובת התוס' היא: "יש לומר, דנפקא מינה אפילו בזמן הזה לבני בבל, דאית להו פירי בדברא".³ משמע, אם כן, שלדעת התוס' נשאר התירוץ הראשון במקומו, ויש להתחשב גם בו. מהו הסברם של התוס' בגמרא בתענית, לפי הבנת התירוץ הראשון?⁴ בדברי התוס' לתענית ד ע"ב, ד"ה הא לן, יש לגרוס על פי הגהות הב"ח ולפרש כהבנת רש"י. לפי דבריו, בני בבל ישאלו ויזכירו ב-ז' במרחשוון בגלל הפירות שבשדות, ובני ארץ ישראל ישאלו ויזכירו ביום טוב האחרון, מפני שאין הם צריכים להוציא את פירותיהם לשדות. על פי הגהות הגר"א כאן, ועל פי ביאוריו בשו"ע, אר"ח, סימן קיד, א, יש לגרוס ולפרש אחרת: בני בבל מזכירים ביום טוב האחרון ושואלים ב-ז' במרחשוון, מפני שיש להם פירות בשדות, ובני ארץ ישראל מזכירים ושואלים ביום טוב אחרון. לשיטתו, בדין ההזכרה שווים בני בבל לבני ארץ ישראל, ושניהם מתחילים ביום טוב האחרון; רק ביחס למועד השאלה יש להבחין בין ארץ ישראל לבבל. אפשרות אחרת להבין את דברי הגר"א היא, שרק ביחס לבני ארץ ישראל חל הדין שבאותו היום שהתחיל להזכיר מתחיל לשאול.

ב. זמן הזכרת גשמים ושאלתם לאחר החורבן

הריטב"א לתענית י ע"א דן באריכות רבה בסוגיה וכותב:

לאחר החורבן, דליכא עולי רגלים, מודי דבשעה שמתחיל להזכיר מתחיל לשאול, ומתחיל להזכיר מיום טוב האחרון, כדברי ר' יהודה דקיימא לן

3. כן כתבו התוס' בזבחים מה ע"א, ד"ה והלכתא.

4. אמנם אין הכרח שהתוס' בתענית סוברים כתוס' ביומא ובזבחים בעניין זה.

כוותיה, ובערב למוצאי יום טוב, שהוא חול, ויש בו שאלה, מתחיל לשאול.

באשר לבני חוץ לארץ הוא כותב:

הא דפסק ר' אלעזר הלכה כרבן גמליאל לדידן, בני חוץ לארץ, דאית לן פירי בדברא, שאף בזמן שבית המקדש קיים היינו מתאחרין עד זמן זה משום פירי בדברא... ואף על פי שחרב בית המקדש, דיננו במקומו עומד, דאית לן פירי בדברא.

מדברי הריטב"א עולה, שגם לדעתו לא נדחה התירוץ הראשון מההלכה. לפי דבריו בחו"ל יש פירות בשדה, וגם בזמן הזה שואלים ב-ז' במרחשוון. הריטב"א מתקשה בהבנת דברי חנניא בגמרא תענית (י ע"א), שאמר: "בגולה – עד שישים יום בתקופה": הרי זה סותר את האמור כאן, שבני הגולה דוחים את שאלתם עד ז' במרחשוון בגלל הפירות שבשדות?

הריטב"א מיישב זאת על פי דברי הגאונים, כך שחז"ל קבעו אחר החורבן רק שני זמנים לשאלה: ביום טוב האחרון ושישים יום לתקופה. מי שיש לו פירות בשדות – שואל עד שישים יום, ומי שאין לו – ביום טוב אחרון. כל ארצות העולם עושים או כארץ ישראל ביום טוב האחרון, או כבבל בשישים יום לתקופה, בהתאם למצב אצלם. ומדגיש הריטב"א:

ואין לקבוע זמן שלישי ב-ז' במרחשוון, מפני שאין דעת חכמים לקבוע לנו זמן שלישי, אלא או כבני בבל או כבני ארץ ישראל. ונמצא זמנו של רבן גמליאל ב-ז' במרחשוון נעקר מכל העולם לאחר החורבן, שבני ארץ ישראל שואלין לאלתר, ובני בבל בשישים בתקופה, כחנניא, ושאר הארצות או כבני ארץ ישראל או כבבל... ויש מקומות (בחו"ל) שנהגו לשאול ב-ז' במרחשוון כרבן גמליאל, כדאמר מעיקרא: "הא לן והא להו", וזה ודאי אינו מנהג יפה כלל, שאין לנו זמן שלישי... זוהי שיטת הגאונים ז"ל, וזה דעת רבינו אלפסי ז"ל, שלא הביא מכל הסוגיות כלום, אלא שהביא משנתנו כפשוטה לדין בני ארץ ישראל, והביא הא דחנניה לכל בני חו"ל.

מהסבר הגאונים יוצא, שהתירוץ הראשון בגמרא נדחה כליל מההלכה. לאור זאת, כיום לאחר החורבן שואלים בני ארץ ישראל ומזכירים ביום טוב אחרון, ובחז"ל בשישים יום לתקופה.⁵

מכל מקום, עולה מדברי הגמרא, שבעקרון יכולות להיות שתי סיבות לאחר את שאלת הגשמים: מציאות של פירות בשדות, ועולי רגלים השבים לבתיהם. לחלק מהראשונים סיבת הימצאותם של הפירות בשדות בבבל נדחתה מההלכה, ונשאר רק הנימוק של עולי הרגלים.

כיום, בארץ ישראל שאחר החורבן, אין מתקיים גם הנימוק השני של עולי הרגלים. לכאורה יוצא מכך שבארץ ישראל כיום יש להזכיר ולשאול ביום טוב האחרון. כך מובא אצל מספר ראשונים.⁶ אך המנהג להלכה הוא אחר. הרמב"ם בהלכות תפילה ב, טו–טז פוסק:

כל ימות הגשמים אומר בברכה שניה "מוריד הגשם", ובימות החמה "מוריד הטל". מאימתי אומר "מוריד הגשם"? מתפילת המוספין של יום טוב של חג, עד תפילת שחרית של יום טוב הראשון של פסח... משבעה ימים במרחשוון שואלים את הגשמים בברכת השנים, כל זמן שמזכיר גשם. במה דברים אמורים? בארץ ישראל; אבל בשנער ובסוריא ובמצרים ובמקומות הסמוכים לאלו והדומין להם, שואלים את הגשמים ביום שישים אחרי תקופת תשרי.⁷

הר"ן לתענית ב ע"א בדפי הרי"ף שואל על דברי ר' אלעזר, שפסק כרבן גמליאל, וכן על פסק הרמב"ם דלעיל: הלא רבן גמליאל לא פסק כן אלא מפני תקנת עולי הרגלים, כלומר: לזמן שבית המקדש קיים, ואם כן שוב לפנינו "הלכתא למשיחא"!
הר"ן מתרץ באופן דומה לדברי התוס' ליומא יג ע"א, ד"ה והלכתא, שפסק הלכה זה מסתמך על הימצאותם של פירות בשדות לאחר סוכות, ולכן יש לאחר את שאלת הגשמים עד לז' במרחשוון במקום שבו יש פירות בשדות. לפי דבריו, הזכרת הגשמים בכל המקומות היא ביום טוב אחרון, ובאשר לשאלת הגשמים – ישנן שלוש אפשרויות: במקום שאין פירות בשדה – שואלים ביום טוב אחרון; במקום שיש פירות בשדות –

5. הרב אריה ליב ממיץ, גבורות ארי לתענית ד ע"ב, הקשה קושיות רבות על הסוגיה, אולם על פי שיטת הריטב"א והגאונים קושיותיו מיושבות. אמנם גם הוא נוטה לחלק בין המקומות השונים בבבל, ובהתאם לכך לסדר את הזמנים.

6. הרב אהרן בן יעקב, אורחות חיים, הלכות תפילה, סימן קט, בשם הרמב"ן; תלמיד הרמב"ן לתענית י ע"א, בשם רבו; ריטב"א ומאירי לתענית י ע"א.

7. כך פוסק גם השר"ע, אר"ח, סימן קיד, א, וסימן קיז, א. הגר"א בביאוריו לסימן קיז, א, מציין שפסק הלכה זה איננו תואם את מסקנת הגמרא, ואיננו כשיטות רש"י ותוס'. בביאור שיטת הרמב"ם כאן, ראה בדברי בנו, ר' אברהם, שו"ת אברהם, סימן לג.

שואלים ב-ז' במרחשוון; ובבבל, שהוא מקום טובעני, שואלים בשישים יום לתקופה. לפי דבריו, התירוץ הראשון לא נדחה מההלכה. אולם הר"ן מסיים:

אבל מה אעשה שהרב אלפסי ז"ל לא הזכיר בהלכותיו פירי בדברא כלל, וכן הא דאמר ר' אלעזר הלכה כרבן גמליאל, וכתב גם כן בגולה עד שישים בתקופה. נראה שאין לו אלא שני זמנים הללו, ושבארץ ישראל מאחרים לשאול אפילו בזמן הזה עד שבעה במרחשוון. וכן פסק הרמב"ם בהלכות תפילה ב, טו-טז.

הלחם משנה על הרמב"ם שם מתרץ, שבגמרא נפסק כחנניה, שבגולה יש לשאול שישים יום לאחר התקופה, וכיון שכן נדחו כל ההסברים והתאריכים הקודמים,

ואין לנו אלא שני זמנים: אחרי שישים יום בגולה, ו-ז' במרחשוון בארץ ישראל. ומכל מקום פסקינן הלכה כר' יהודה, שביום טוב האחרון של חג מזכירים, דיש חילוק בין שאלה להזכרה, כדאמרין התם. זה נראה לי ליישב דברי רבינו ז"ל.

אמנם דברי הלחם משנה מסבירים את פסק הרמב"ם באשר לבבל ולחור"ל, אך עדיין אין הם מבארים את פסק הרמב"ם באשר לארץ ישראל. לפי דרך זו היה צריך הרמב"ם לפסוק שבארץ ישראל יש לשאול ביום טוב האחרון, כשיטת הגאונים המובאים בריטב"א לעיל, כיון שכיום אין עולי רגלים. כמו כן התירוץ של פירי בדברא נדחה, ואיננו שייך בארץ ישראל.

הרב יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן, אר"ח, סימן קיז, ב, כותב שהר"ף לא ציין את הנימוק של פירות בשדות –

כדי שלא יאמרו שאם אין פירות בשדות יתחילו מיד; דאינו כן, דלא פלוג רבנן בתקנתא. ומה שהביא הך דעולי רגלים – משום דטעם זה הוא במשנה שם, והביא המשנה כצורתה כדרכו, אבל אין הטעם בשביל זה, אלא משום שהתקנה לא נשתנית.

תירוץ קשה, מפני שהעיקר חסר מן הספר. שני הנימוקים מופיעים במשנה ובגמרא, ולפי הסברו העדיף הר"ף לציין דווקא את הנימוק שלא שייך להיום.

גם החזון איש, אר"ח, הלכות תפילה, סימן יח, ס"ק ו, דן בשאלה זו וכותב, שבעקרון מזכירים גשמים ושואלים אותם רק בשעה שהם נצרכים, ולא לפני כן, משום שאנו מתחשבים בעולי הרגלים, ולכן דוחים את השאלה עד לזמן הרביעה. כאן נחלקים תנא וקמא ורבן גמליאל לגבי מועד הרביעה הראשונה: דעתו של תנא קמא, הסובר כר' מאיר שזמן הרביעה הראשונה הוא ב-ג' במרחשוון, ולכן זמן השאלה חל אז. רבן גמליאל סובר כר' יוסי, שזמן הרביעה הראשונה הוא ב-ז' במרחשוון. לפי זה, אלמלא

הטעם של עולי רגלים – כגון: בבבל, שאין בה עולי רגלים – ניתן להתחיל לשאול עוד לפני הצורך בגשמים, וכבר ממוצאי יום טוב ראשון. לפי זה, יחלוק רבן גמליאל על חנניא בבבל, שסבר שיש לשאול רק בשישים יום לתקופה. להלכה אנו פוסקים כדרכם של האמוראים האחרונים – קרי: כחנניא – כך שהעקרון המנחה הוא שאין שואלים כשאין צורך בגשמים. מכאן שבארץ ישראל שואלים ב-ז' במרחשוון, ובבבל ובמקומות הדומים לה – בשישים לתקופה.

החזו"א מקשה, שהרי הרמב"ם פסק שזמן הרביעה הראשונה הוא ב-ג' במרחשוון, וכפי שהאריך להוכיח הלחם משנה בהלכות תענית ג, י, ולפי זה צריך היה הרמב"ם לפסוק כתנא קמא ששואלים ב-ג' במרחשוון. הוא נשאר בצ"ע.⁸

ג. עלייה לרגל אחר החורבן

הר"ן לתענית מביא במסקנתו תירוץ אחר:

מדבריהם צריך לומר, דכי איפסקא הלכה כרבן גמליאל, היינו אפילו לאחר החורבן, לפי שהיו מתאספין בכל הסביבות ברגל לירושלים כמו שעושים גם היום, ומפני העולים הללו ראוי שנאחר השאלה, שהיא היתה עיקר התקנה. אבל לא סגי כל כך שנאחר את ההזכרה, ולפי זה אין לנו דין שלישי של פירי דדברא כלל. ועמדנו על שני דינים בלבד: בארץ ישראל בזמן הזה נקטינן בהזכרה כר' יהודה (=ביום טוב אחרון), ובשאלה כרבן גמליאל (=ב-ז' במרחשוון); ובגולה – כר' יהודה בהזכרה (=ביום טוב אחרון) ובשאלה עד שישים בתקופה.

לפי דברי הר"ן, גם כיום, אחר החורבן, יש להתחשב בעולי הרגלים שממשיכים לבוא לירושלים, ולהוסיף ולאחר את זמן שאלת הגשמים בשל כך. על עצם העניין, שלאחר החורבן עוד היה נהוג לעלות לרגל לירושלים, יש מקורות רבים, למשל במדרש שיר השירים רבה ד, כח:

מה יונה זו, אף על פי שאתה נוטל גוזליה מתחתיה אינה מנחת שובכה לעולם – כך ישראל אף על פי שחרב בית המקדש לא ביטלו שלוש רגלים.⁹

8. עוד על זמן שאלת גשמים, וביחס שבין ההתחשבות בעולי הרגלים וזמן שאלת הגשם, ראה: יצחק ספיר, "זמן שאילת גשמים", טללי אורות, ג (תשנ"א), עמ' 156–164.

9. כך גם בשיר השירים רבה ח, יא; קהלת רבה יא, ב. על מנהג העלייה לרגל לאחר החורבן ראה עוד: הרב שמעון בן צמח, תשב"ץ, חלק ג, סימן כא; הרב משה סופר, שר"ת חתם סופר, י"ד, סימן רלד; הרב יחזקאל לנדא, שר"ת נודע ביהודה, מהדר"ת, אר"ח, סימן צד; הרב צבי הירש חיות, שר"ת מהר"ץ חיות, סימן עו, פרק ג, ובחידושו לנדרים כג ע"א ולגיטין ד ע"ב; הר"מ טיקוצ'ינסקי, עיר הקודש

1. משך זמן הגעתם וחזרתם של עולי הרגלים כיום

אכן, גם אם נקבל את תירוצו של הר"ן, שישנה סיבה לדחיית שאלת הגשמים עד ז' במרחשוון גם כיום לאחר החורבן, יש מקום לבדוק האם משך הזמן הדרוש להגעתם של עולי הרגלים מירושלים למקומות מגוריהם כיום שווה לזה שבגמרא, והאם פרק זמן זה של חמישה עשר יום יכול להתקצר בשל סידורי תחבורה נוחים וטובים מאלו שבעבר. מסתבר שגם בעבר, פרקי הזמן שהיה לוקח להגיע מארץ ישראל לבבל השתנו מתקופה לתקופה, ובהתאם לכך גם הזמן שנקבע לשאלת הגשמים בארץ ישראל.

כך נאמר בגמרא בבבא מציעא (כח ע"א):

ועד מתי חייב להכריז (על השבת אבידה)?... ר' יהודה אומר: שלוש רגלים ואחר הרגל האחרון שבעה ימים, כדי שיילך לביתו שלושה, ויחזור שלושה, ויכריז יום אחד.

הגמרא מקשה על הקביעה שמשך זמן ההליכה מירושלים לסופה של ארץ ישראל בבבל הוא שלושה ימים, ממשנתנו בתענית (א, א), שם אומר רבן גמליאל שמשך זמן ההליכה מירושלים לבבל הוא חמישה עשר יום. בתשובה לשאלה זו נחלקו אמוראים בבבא מציעא שם: רב יוסף מבחין בין מקדש ראשון למקדש שני. במקדש ראשון מספר היהודים העולים לרגל היה רב, ולכן היה נצרכו חמישה עשר ימים בכדי לאפשר לאחרון שביניהם להגיע לנהר פרת. לעומת זאת, בבית שני עלו מעט יהודים לרגל, ולפיכך הספיקו שלושה ימים. לפי תירוצו של רב יוסף, מתברר שרבן גמליאל אמר את דינו ביחס לבית ראשון – אולם קשה לייחס את דינו לתקופה המקודמת לו בהרבה. על שאלה זו כבר העיר ר' יעקב עמדין (הגהות יעב"ץ בבבא מציעא שם), שהיא קשה לפי כל הסבר שיעלה, ובכל מקרה אמר רבן גמליאל הלכה שלא התאימה לתקופתו, מפני שהוא חי לאחר חורבן בית שני.

אביי מבחין אף הוא בין בית ראשון לבית שני, אבל באופן הפוך: בבית ראשון מספר היהודים היה רב, ולכן היו הולכות השיירות בין ביום ובין בלילה. מסיבה זו הספיקו שלושה ימים לכל עולי הרגלים לשוב לביתם. בבית שני עלו מעט יהודים לרגל, ומשום

והמקדש, ג, עמ' רב-רד; הרא"ה קוק, אגרות הרא"ה, א, עמ' לה; הרב משולם ראטה, שר"ת קול מבשר, חלק ב, סימן י: יש מקום לעלות לרגל בזמן הזה, אך לא בפסח שני; הנ"ל, שר"ת קול מבשר, חלק ב, סימן מג; הרב מרדכי סנדר, אהל רבקה, עמ' נג-קי; הרב עובדיה יוסף, שר"ת יביע אומר, ה, אר"ח, סימן טו; הנ"ל, שר"ת יחווה דעת, א, סימן כה וסימן עג, ושר"ת יחווה דעת, ב, סימן י; הרב שאר ישוב כהן, שי כהן, עמ' תקטז-תקכז; הרב מנשה קליין, שר"ת משנה הלכות, חלק יב, סימן תפג; הרב ישראל מאיר לאו, שר"ת יחל ישראל, חלק א, סימן יד. בספר חסידים (הוצאת מקיצי נרדמים), סימן תרל, מסופר שרב האי גאון היה עולה בכל שנה מבבל לירושלים בסוכות ומקיף את הר הזיתים בהושענא רבה שבע פעמים. בענין מנהגו של רב האי, ראה במאמר: "הקפת המזבח ובימת בית הכנסת בסוכות".

כך לא היו השיירות הולכות במשך כל שעות היממה. לכן נצרכו חמישה עשר ימים בכדי שהאחרון שבישראל יגיע.

מכאן שרב יוסף ואביו לא נחלקו על עצם העובדה שבבית ראשון היו מספר היהודים העולים לרגל רב ממספר העולים לרגל בבית שני, אלא הם נחלקו במשמעות ריבוי העולים מבחינת משך זמן הגעתם חזרה לבל. מתוך מחלוקתם עולה, שההתחשבות בזמן הדרוש לעולי הרגלים להגיע חזרה תלויה בתנאי התחבורה שבכל תקופה ותקופה, ובהתאם לכך נקבע זמן שאלת הגשמים. הן אביו והן רב יוסף מתארים מצב (או תקופה) שבה שאלו גשמים כבר משלושה ימים אחר סוכות, משום שאחרון עולי הרגלים הספיק להגיע אל ביתו.

גם במצבים שבהם המתינו חמישה עשר יום עד שאחרון העולים יגיע, יש מקום לבדוק על פי אלו קריטריונים נקבע פרק זמן זה. התוס' בבבא מציעא שם, ד"ה חמישה, דנים בשאלה: מה היחס בין הדרך לבין מהירות ההליכה (וממילא: במשך כמה ימים יגיעו מירושלים לנהר פרת)? התוס' מניחים ששטחה של ארץ ישראל הוא ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה. מעתה, מאחר שאדם הולך ביום עשר פרסות, והמרחק מירושלים עד הירדן (שהוא גבולה של ארץ ישראל מצד אחד) הוא עשר פרסות, הרי שלמי שהלך לכיוון השני (דהיינו: לצידה השני של הארץ) לקחו שלושים ותשעה יום רק עד הגיעו לקצה הארץ! התוס' עונים ששטח זה של ת"ק פרסה על ת"ק פרסה כולל כרמים ויערות, אך המרחק ממקום יישוב לא היה גדול כל כך, וניתן היה להולכו בפחות משלושים ותשעה ימים. מתוך דיונם של התוס' עולה, שהם החשיבו את משך הזמן לפי מהירות הליכה רגילה (עשר פרסות ביום).

אך בשיטה מקובצת שם מובאים דברי תוס' רבינו פרץ, וכן הוא בר"ן לבבא מציעא שם, שאת הדרך מירושלים לבל היו מספיקים לעבור בחמישה עשר יום, מפני שהיו רוכבים על סוסים. בשם הריטב"א כתוב בשיטה מקובצת שם:

כי החוזרים לבתיהם מעולי רגלים, ראוי להם לטרוח וללכת יותר מהלך אדם בינוני, שלא תתאחר שאלת הגשמים.¹⁰

מדברי תוס' רבינו פרץ, הר"ן והריטב"א עולה, שפרק זמן זה, של חמישה עשר יום, נקבע בהתאם לכלי התחבורה המהיר ביותר שהיה בידיהם אז: הסוס. באופן עקרוני, על עולי הרגלים לעשות מאמץ להגיע חזרה לבתיהם כמה שיותר מהר, בכדי שלא תתעכב שאלת הגשמים. מכאן, שאם נמצא כלי תחבורה מהיר יותר – יש לקצר את פרק הזמן לדחיית שאלת הגשמים; וכפי שהיה נהוג בתקופות שונות, בזמן בית ראשון

10. הריטב"א לשיטתו בתענית י ע"א, שאם לא היתה סיבה לעכב את שאלת הגשמים, היו שואלים מיד במוצאי יום טוב אחרון.

ובזמן בית שני (לפי דברי רב יוסף ואב"י, כל אחד על פי שיטתו), בשל תנאי תחבורה טובים יותר, שכיחותן של השיירות או השימוש בסוסים מהירים.¹¹ כיום, אחר אלפי שנים, כשכלי התחבורה המקובלים הם מכונית, רכבת או מטוס, יש מקום לשקול את קיצור משך הזמן שבו אנו דוחים את שאלת הגשמים עד אשר אחרוני עולי הרגלים, אשר ממשיכים לעלות לירושלים אף לאחר החורבן, יגיעו חזרה לבתיהם. זהו פרק זמן של מספר שעות, ולכל היותר מספר ימים בודדים.¹²

2. המקומות שמהם באים עולי הרגלים כיום

כל דיוננו עד עתה עסק בעולי הרגלים הבאים מבבל לארץ ישראל, שעל פיהם נקבע פרק הזמן לדחיית שאלת הגשמים. אכן, בעבר היו קשרים מיוחדים בין בבל לארץ ישראל, והיה מקובל ללכת מארץ ישראל לבבל, ולהיפך. אבל כיום, מספר היהודים היושבים בערי בבל סוריה ועירק, הוא קטן ביותר, ובשל היות מדינת ישראל במצב מלחמה עם אותן מדינות, אין הם יכולים ללכת כלל מבבל לארץ ישראל, כפי שהיה מקובל לעשות בעבר. לו היה ביכולתם ללכת משם לכאן, סביר להניח שהם היו עושים זאת בכלי תחבורה מודרני ולא ברגל, ובנושא זה עסקנו לעיל. ומכאן שיש להסתפק אם גם כיום יש לחשוש לטעם של "עד שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת". אף אחד איננו בא משם, וממילא גם אינו חוזר לשם.

יש אמנם לשאול: האם עלינו להתחשב בעולי הרגלים שבאים לירושלים מארצות אחרות, מלבד בבל? הנחתנו היא שמי שסובר שהיה חובה לעלות מחו"ל לרגל בזמן שבית המקדש היה קיים, יסבור שגם כיום יש עניין לעלות לרגל על אף שבית המקדש איננו קיים, וכדברי הר"ן לעיל. אך בנושא זה עצמו, אם בני חו"ל חייבים לעלות לרגל בזמן שבית המקדש קיים, מצינו דעות שונות.

בגמרא פסחים (ג ע"ב) נאמר שר' יהודה בן בתירא לא עלה להקריב קרבן פסח לירושלים, ולא עלה לרגל. בתוס' שם, ד"ה מאליה, נאמר:

11. אמנם עיין ברש"י לסוכה מד ע"א, ד"ה בגבולין.

12. עיין גם בילקוט יוסף, א, עמ' רמז, שניסח הלכה זו כך: "מכל מקום תיקנו חז"ל לעכב שאלת טל ומטר עד שיעברו חמישה עשר יום אחר החג, כדי שיספיקו עולי רגלים להגיע למחוז חפצם. ושיערו אז שדרוש חמישה עשר יום כרי להגיע, בתנאי התחבורה של הימים ההם מירושלים לנהר פרת, גבול מדינת בבל, ששם היה הישוב המרוחק ביותר מירושלים". עם זאת הרב עובדיה יוסף, ש"ת יביע אומר, חלק ה, אר"ח, סימן טו, פסק: "ולכן העיקר לדינא שאם טעה ושאל טל ומטר החל ממוצאי יר"ט האחרון ואילך, בין בא"י בין בחו"ל – אם נזכר באמצע תפלתו, ימשיך תפלתו ולא יחזור כלל; ואם סיים תפלתו, אף על פי שמן הדין אינו צריך לחזור, מכל מקום אם ירצה יוכל לחזור ולהתפלל בתורת תנאי, שאם אינו חייב להתפלל תהיה לתפלה נדבה, וטוב שיחדש בה דבר בשומע תפלה (עיין בשו"ע, סימן קז, סעיף ב ובאחרונים, ובמש"כ בשו"ת יביע אומר, ח"ב, חאר"ח, סימן י). וכן פסק המשנה ברורה (סימן קיז, ס"ק יג) ובביאור הלכה שם".

ר' יהודה בן בתירא, שלא עלה לרגל? יש לומר שלא היה לו קרקע¹³, או זקן היה שאינו יכול להלך ברגליו דפטור מפסח כמו מראיה.¹⁴ אי נמי נציבין¹⁵ – חו"ל הוא, כדמוכח בספרי בפרשת ראה. ועוד בתרגום ירושלמי לבראשית י, י: "וארך ואכד וכלנה בארץ שנער" – מתרגמינן: והדס ונציבין וקטיספון בארעא דבבל.

מדברי התוס' הללו משמע, שמי שגר בחו"ל אינו חייב לעלות לרגל, וכפי שניסח זאת בתוס' רבינו פרץ שם: "אי נמי היה דר בחוצה לארץ, והדר בחוצה לארץ אינו חייב לעלות לרגל".

בהגהות ר' אלעזר משה הלוי הורוביץ לפסחים שם כתב: "אי נמי נציבין חוץ לארץ הוא, רוצה לומר: ולא היה לו קרקע בארץ ישראל". ולפי דבריו גם תירוץ זה מתבסס על האמור לעיל בתוס', שמי שאין לו קרקע בארץ ישראל פטור מלעלות לרגל. מכאן שאין להוכיח שמי שגר בחו"ל פטור (מי שיש לו קרקע בארץ ישראל, על אף שהוא עצמו גר בחו"ל, יהיה חייב). אולם בפסקי התוס' לפסחים, פרק א, אות ט, כתב: "אין לו קרקע, או זקן, או בחו"ל – פטור מראייה". להבנתו, תירוץ זה של התוס' עומד בפני עצמו.¹⁶ אם על פי התרגום נציבין הוא עיר בבבל, ולא במדינה אחרת בחו"ל,¹⁷ הרי שר' יהודה בן בתירא מחוייב היה לעלות לרגל, שהרי דחו את שאלת הגשמים עד שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת! צריך לומר, שהכוונה היא ליושבי ארץ ישראל בלבד, היושבים במקום המרוחק ביותר מירושלים, בצפונה של ארץ ישראל על נהר פרת. נהר פרת משמש כציון הגבול הצפון-מזרחי של ארץ ישראל. כך מבארים משפט זה התוס' לסנהדרין יא ע"א. הגמרא שם אומרת שמעברים את השנה מפני גלויות ישראל

13. לקמן בפסחים ח ע"ב נאמר: "אמר ר' אמי: כל אדם שיש לו קרקע עולה לרגל, ושואן לו קרקע אין עולה לרגל".

14. על פי הגמרא בחגיגה ו ע"א, שמי שאינו יכול ללכת ברגליו פטור.

15. מקום מושבו של ר' יהודה בן בתירא. תוספתא יבמות יב, יא; תוספתא כתובות ה, א; סנהדרין לב ע"ב, ועוד.

16. מדברי התוס' הנ"ל אי אפשר ללמוד דברים ברורים בשאלה זו, והמפרשים והפוסקים כבר דנו ארוכות בדבריו. הרב יהודה רוזאניס, משנה למלך, הלכות קרבן פסח א, א, כתב על דברי התוס': "סוף דבר, דברי תוס' אלו מתחילתם ועד סופם צריכים אצלי תלמוד". ראה: צל"ח לפסחים שם; מנחת חינוך, מצוה ה, אות יג; הרב יעקב עמדין, שו"ת שאילת יעב"ץ, חלק א, סימן כז; הרב חיים יוסף דוד אזולאי, שו"ת חיים שאל, חלק א, סימן פד; הנ"ל, שו"ת יוסף אומץ, סימן ו; הרב צבי הלוי איש הורוויץ, שו"ת זכרון צבי, סימן א; הרב בצלאל שטרן, שו"ת בצל החכמה, חלק ג, סימן כז; הרב יצחק וייס, שו"ת מנחת יצחק, חלק ו, סימן מט; הרב יקותיאל יהודה הלברשטם, שו"ת דברי יציב, אר"ח, סימן רכט; הרב ישראל מאיר לאו, שו"ת יחל ישראל, חלק א, סימנים טז–יז.

17. על היות נציבין עיר בבבל, ראה גם קידושין עב ע"א.

שנעקרו ממקומם. רש"י, ד"ה ומפני, מסביר שזו תקנה לטובת בני הגולה, כדי שיגיעו להקריב קרבן פסח בירושלים. התוס', ד"ה ומפני, אומרים על כך:

משום דהנך דיתבי בארץ ישראל אין צריך לעבר, דאפילו האחרון יכול להגיע מראש חודש עד פסח, כדתניא (הרש"ש מתקן: כדתנן) בפ"ק דתענית גבי שאלת גשמים: "חמישה עשר יום אחר החג כדי שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת".

מכאן שתקנה זו נועדה ליושבי ארץ ישראל בלבד, ולא ליושבי חו"ל.¹⁸ מכל מקום, אם תקנה זו נועדה ליושבי ארץ ישראל בלבד, הרי שאנו צריכים לחזור שוב לדברים שנאמרו לעיל ביחס למשך הזמן שבו לוקח כיום להגיע חזרה מירושלים ליושבי ארץ ישראל, אף לאלו הגרים במקומות המרוחקים ביותר מירושלים, בצפונה או ברומה. מדובר על משך זמן נסיעה של מספר שעות לכל היותר בכלי תחבורה מודרני.

יתירה מזאת: גם אם נסבור שבני חו"ל עולים לרגל גם כיום, הרי שעל פי רוב הבאים מחו"ל שבים בטיסה אווירית, ומשך זמן הנסיעה מירושלים לשדה התעופה בלוד הוא שעה אחת לכל היותר. גם הטיסה מלוד לכל מקום אחר בחו"ל מסתכמת במספר שעות.

השימוש בכלי תחבורה מודרני לא רק שמקצר את משך זמן ההגעה, אלא גם מאפשר נידות גבוהה ממקום למקום, וכלי התחבורה משמש גם כהגנה מפני הגשמים. עולי הרגלים אינם לנים ברחובה של עיר, אלא באכסניות ובבתי מלון מסודרים, כך שאין הגשמים מרתיעים. ובכלל, אנשים היום אינם נמנעים מלנסוע למרחקים בארץ ובחו"ל גם במשך חודשי החורף, ובודאי שגשמים קלים היורדים בתחילת החורף אינם מרתיעים את הנוסעים ממקום למקום.

הצעת הדברים הללו אינה להלכה ואינה למעשה, ובעז"ה לכשייבנה בית המקדש ותיכונן הסנהדרין ישובו וידונו בשאלה זו.

18. כך גם הוא תירוצו השני של תוס' רבינו פרץ בשיטה מקובצת לבבא מציעא כח ע"א, והתוס' לראש השנה כג ע"ב, ד"ה כמה. אמנם מוכח מסוגיה זו בסנהדרין יא ע"א, על פי התוס' שם, בניגוד לתוס' לפסחים ג ע"ב, ד"ה מאליה, שלפחות לקרבן פסח היו עולים מבבל לארץ ישראל, וכפי שהעיר בשו"ת שאילת יעבץ (לעיל הערה 16). אך אין דברי התוס' בפסחים שם סותרים את סוגייתנו בעניין שאלת הגשמים, מאחר שדחיית שאלת הגשמים היא תקנה לטובת בני ארץ ישראל העולים לרגל, ולא לטובת בני גלויות אחרות. מכאן שהשאלה אם בני חו"ל נהגו לעלות לרגל איננה רלוונטית לדיוגנו. בטעם הדבר יש לומר, שבני חו"ל ממילא שואלים את הגשמים רק לאחר שישים יום בתקופה, וכדברי חנניא בגמרא תענית י ע"א, ופסק הרמב"ם, הלכות תפילה ב, טז. לכן מרגע שיצאו את גבולות הארץ במקום המרוחק ביותר מירושלים, אף לכיוון בבל או מצרים, אין להם צורך לגשמים, ולכן אפשר כיום בארץ ישראל להתחיל לשאול סמוך לסוכות. סברה זו כותב הרב רפאל קוק, בצומת התורה והמרינה, חלק ג, עמ' 156.

סיכום

שני נימוקים נאמרו לדחיית זמנה של שאלת הגשמים עד ז' במרחשוון: א. הימצאותם של פירות בשדות – חלק מהראשונים סוברים שתירוץ זה נדחה מההלכה, וראשונים אחרים מבינים שהוא תקף רק בבבל. ב. עולי רגלים – נימוק זה אמור ביחס לבני ארץ ישראל ובזמן שבית המקדש היה קיים. בזמן החורבן יש פוסקים הסוברים שנימוק זה כבר אינו תקף. לעומתם, יש הסוברים שגם כיום יש כאלו שעולים לרגל, ויש להתחשב בהם.

לסוברים שכיום, לאחר החורבן, יש עניין לעלות לרגל, יש לחשב את משך זמן ההגעה מירושלים לכל מקום בארץ או אף לחוץ לארץ, בהנחה שהשימוש המקובל הוא בכלי תחבורה מודרני: מכונית, רכבת או מטוס. מדובר על פרק זמן של מספר שעות לכל היותר, וכפי שבעבר בימי בית ראשון ושני קבעו את זמן שאלת הגשמים בהתאם לתנאי התחבורה שהיו מקובלים אז, כך יש, לכאורה, לעשות גם כיום. כאשר תשוב הסנהדרין יכריעו חכמיה בשאלה זו.